

Освіта та розвиток обдарованої особистості

№ 3(34)
(березень)
2015

Щомісячний науково-методичний журнал

Щомісячний науково-методичний журнал

«Освіта та розвиток обдарованої особистості» № 3 (34) /03/2015

ISSN 2309-3935

Засновники:

Національна академія педагогічних наук України, Інститут обдарованої дитини НАПН України, Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України

Видавець:

Інститут обдарованої дитини НАПН України
04051, вул. Артема, 52-Д, Київ;
тел./факс: (044) 483-34-33

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 19047-7837 Р
від 08.06.2012 року

Видання включено до Переліку
наукових фахових видань України
згідно Наказу МОН України від
04.07.2013 № 893 (додаток № 6).
Серія: «Педагогіка»
згідно Наказу МОН України від
17.01.2014 № 41
Серія: «Психологія»

Думка авторів може не співпадати
з думкою редакції.
При передрукуванні посилання
на журнал обов'язкове
Редколегія залишає за собою право
наукового редагування
Адреса редакції: вул. Артема, 52-Д,
м. Київ, 04051, Україна
Тел./факс (044) 483-34-33
E-mail: iod@iod.gov.ua

Шеф редактор:

Володимир Камишин

Головний

та науковий редактор:
Ніна Федорова

Коректори:

Анастасія Ласкова,
Дар'я Ярош,
Анна Мовчан

Дизайнер та верстка:

Роман Бідненко

Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту обдарованої дитини НАПН
України (протокол № 3 від 25.02.2015 р.)
Свідоцтво про внесення до Державного
реєстру суб'єктів видавничої справи
серія ДК № 3366 від 13.01.2009 р.
Формат 60x84 1/8. Обл.-вид. арк. 10,7
Тираж 300 прим. Замовлення № 0603.
Підписано до друку 16.03.2015 року

Редакційна колегія:

Аніщенко Наталія Вікторівна – кандидат педагогічних наук, доцент,
завідувач відділу діагностики Інституту обдарованої дитини НАПН України
Балл Георгій Олексійович – доктор психологічних наук, завідувач
лабораторії методології і теорії психології Інституту психології імені
Г. С. Костюка НАПН України

Бурда Михайло Іванович – доктор педагогічних наук, академік, про-
фесор, головний учений секретар НАПН України

Буринська Ніна Миколаївна – доктор педагогічних наук, професор, голов-
ний науковий співробітник Інституту обдарованої дитини НАПН України

Буркова Людмила Василівна – доктор педагогічних наук, заступник ди-
ректора з науково-організаційної роботи Інституту обдарованої дитини
НАПН України

Волошук Іван Степанович – доктор педагогічних наук, доцент,
головний науковий співробітник ІОД НАПН України

Довгий Станіслав Олексійович – доктор фізико-математичних наук,
професор, президент Малої академії наук України

Зарецька Інесса Ісааковна – доктор педагогічних наук, професор,
кафедри педагогіки і психології ФГАОУ «Академія підвищення
кваліфікації і професійної перепідготовки працівників
освіти», м. Москва, Росія

Ігнатуло Ірина Федорівна – доктор педагогічних наук, професор,
ФГАОУ «Северо-Кавказский Федеральний Университет», м. Ставрополь,
Росія

Ільїн Володимир Васильович – доктор філософських наук, професор,
завідувач відділу філософсько-методологічних проблем інноваційного
розвитку людини Інституту обдарованої дитини НАПН України

Камишин Володимир Вікторович – кандидат технічних наук,
директор Інституту обдарованої дитини НАПН України

Киричук Валерій Олександрович – кандидат педагогічних наук,
доцент, завідувач відділу проектування розвитку обдарованості Інститу-
ту обдарованої дитини НАПН України

Кремень Василь Григорович – доктор філософських наук, академік,
професор, Президент НАПН України

Кузьменко Віра Ульянівна – доктор психологічних наук, професор кафедри
теоретичної та консультативної психології НПУ імені М. П. Драгоманова

Моляко Валентин Олексійович – доктор психологічних наук,
завідувач лабораторії психології творчості Інституту психології
імені Г. С. Костюка НАПН України

Остапчук Олена Євгенівна – кандидат педагогічних наук, керівник
Криворізького центру обдарованої дитини Інституту обдарованої дитини
НАПН України

Островерхова Надія Михайлівна – доктор педагогічних наук, голо-
вний спеціаліст Інституту педагогіки НАПН України

Панок Віталій Григорович – доктор психологічних наук, директор
УНМЦПП і СР НАПН України

Синягина Наталія Юрьевна – доктор психологічних наук, дирек-
тор ФГБНУ «Центр досліджень проблем виховання, формування
здорового образу життя, профілактики наркоманії і соціальної
підтримки дітей і молоді», м. Москва, Росія

Сологуб Анатолій Іванович – кандидат педагогічних наук, член-
кореспондент НАПН України, радник директора Інституту обдарованої
дитини НАПН України

Тименко Володимир Петрович – доктор педагогічних наук, професор,
учений секретар президії НАПН України

Федорова Ніна Федорівна – кандидат педагогічних наук, старший
науковий співробітник відділу моніторингу Інституту обдарованої
дитини НАПН України

Чепелєва Наталія Василівна – доктор психологічних наук, академік,
заступник директора з науково-дослідної роботи Інституту психології
імені Г. С. Костюка НАПН України

Швалб Юрій Михайлович – доктор психологічних наук, професор,
завідувач лабораторії екологічної психології Інституту психології
імені Г. С. Костюка НАПН України

Шморсун Олександр Олександрович – кандидат філософських наук, про-
відний науковий співробітник відділу філософсько-методологічних проблем
інноваційного розвитку людини Інституту обдарованої дитини НАПН України

ЗМІСТ

1. НАУКА – ПРАКТИЦІ

- 1.1. **Тесленко Валентин Вікторович.** Педагогічний супровід обдарованих учнів у сучасному загальноосвітньому навчальному закладі 5
- 1.2. **Мартинець Лілія Астахівна.** Проектна діяльність у навчально-виховному процесі загальноосвітнього навчального закладу 10
- 1.3. **Пироженко Лідія Володимирівна.** Факультативи як складова реформування змісту навчання у вітчизняній школі 60-х-70-х років ХХ століття 14
- 1.4. **Бахмат Наталія Валеріївна.** Педагогічна підготовка вчителів початкових класів у наукових дослідженнях 18
- 1.5. **Іванюк Ганна Іванівна.** Підготовка учнів сільських шкіл України до праці та технічної творчості в умовах реформування радянської системи освіти (50–60-ті рр. ХХ століття) 25

2. ПЕДАГОГІЧНИЙ ТА ПСИХОЛОГІЧНИЙ ДОСВІД

- 2.1. **Мартинюк Юлія Олександрівна.** Програма корекційного впливу на членів сім'ї з урахуванням стадії сприйняття дітей з психофізичними порушеннями 29
- 2.2. **Підгаєвська Світлана Миколаївна.** Особливості роботи над інструментальними творами в процесі підготовки майбутніх вчителів 34
- 2.3. **Муранова Наталія Петрівна.** Реалізація педагогічного супроводу фізико-математичної підготовки старшокласників на кафедрі базових і спеціальних дисциплін інституту доуніверситетської підготовки при вищому технічному навчальному закладі 40

3. НАУКОВІ СЕМІНАРИ-ПРАКТИКУМИ

- 3.1. **Чудакова Віра Петрівна.** Алгоритм проведення, аналізу, обробки та інтерпретації результатів дослідження «самоактуалізації» 45

4. МАЙСТЕР-КЛАС

- 4.1. **Устименко Катерина Сергіївна.** Цикл розвивальних занять «давай познайомимся!» 60

5. АВТОРСЬКІ ПРОГРАМИ ТА ПРОЕКТИ

- 5.1. **Прашко Олена Володимирівна.** Програма спецкурсу з розвитку соціальної компетентності підлітків 66

6. ПОШУКИ ОБДАРОВАНОСТІ

- 6.1. **Гальченко Максим Сергійович.** Досвід підтримки та розвитку обдарованих дітей у Сполучених Штатах Америки 77

7. Я – ОБДАРОВАНА ОСОБИСТІСТЬ

- 7.1. **Нестерова Ольга Валентинівна.** Такі обдарування народжує одеська земля 82

8. АНАЛІТИКА

- 8.1. **Мадзігон Василь Миколайович.** Актуальні проблеми розвитку педагогічної науки та освіти 86

9. ІНФОРМАЦІЯ

- 9.1. Фахові видання Інституту обдарованої дитини НАПН України 90
- 9.2. Правила оформлення статей до фахових видань 91
- 9.3. План проведення науково-практичних масових заходів Інституту обдарованої дитини НАПН України на квітень 2015 року 92

Лідія Володимирівна Пироженко,
доктор педагогічних наук,
головний науковий співробітник
Інституту педагогіки НАПН України,
м. Київ, Україна

УДК 373.5(47+57)196/198

ФАКУЛЬТАТИВИ ЯК СКЛАДОВА РЕФОРМУВАННЯ ЗМІСТУ НАВЧАННЯ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ШКОЛІ 60–70-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

В статті аналізується психолого-педагогічне обґрунтування і практичний досвід диференціації змісту загальної середньої освіти в педагогічній науці та практиці освіти в кінці 70-х рр. ХХ століття, розкриваються особливості побудови навчальних програм факультативних курсів, їх цілі і завдання, розглядаються підходи до вибору змісту факультативів.

Ключеві слова: диференціація, факультативи, підходи до вибору змісту факультативів, види факультативів. This article analyzes the psychological and pedagogical rationale and practical experience of differentiation of general secondary education in teaching science and practice of the 60s-70s of the XX century, revealed features of curriculum elective courses, their goals and objectives, highlights approaches to selection content of optional.

Key words: differentiation, optionals, approaches to selection optional's content, types of optional.

Невпинна інтеграція та глобалізація соціальних, економічних і культурних процесів, зміни у техніці, технологіях, комунікаціях потребують відповідної модернізації освітнього простору, його кореляції з процесами, що відбуваються в освітніх системах різних країн. Однак необхідно пам'ятати, що сучасний багатоаспектний процес реформування загальної середньої освіти потребує системного підходу до його підготовки та реалізації, звернення до досягнень та прорахунків попередніх освітніх реформ.

За такого підходу актуалізується перевірений часом досвід, який може показати здобутки і досягнення, а також загрози та кризи, що виникають на цьому шляху. Особливий інтерес викликають реформування загальної середньої освіти у другій половині ХХ – початку ХХІ століття, на організацію яких спрямовано зусилля провідних наукових установ держави, учителів-практиків.

Проаналізуємо факультативи як складову реформування змісту освіти у 60–70-х рр. ХХ століття. Аналіз досвіду відбору, структурування та диференціації змісту навчального предмета в минулому дає можливість зрозуміти закономірності трансформації педагогічних явищ, їхню зумовленість суспільними, соціально-культурними та іншими чинниками, виявити

взаємозв'язки, об'єктивно оцінити сучасний стан і з'ясувати загальні тенденції подальшого розвитку.

Вирішальний вплив на розвиток освітньої сфери в цілому та структурування змісту освіти, зокрема, у радянську добу мали політичні, економічні та соціокультурні чинники, які, впливаючи на мету шкільної освіти, зумовлювали її структуру, зміст та форми його реалізації. Кризові явища у розвитку змісту загальної середньої освіти у середині 60-х рр. ХХ ст. що поставили на порядок денний розвантаження учнів від надмірного обсягу навчального матеріалу, з одного боку, та необхідність його модернізації, з іншого, потребували розробки нових критеріїв відбору та структурування змісту навчання.

Окрім того, ситуація була ускладнена переходом від одинадцятирічної школи до десятирічної. Ці обставини потребували величезної роботи зі створення перехідних навчальних планів і програм на найближчі 1965/1966 та 1966/1967 навчальні роки. Проблеми та прорахунки реформування змісту загальної середньої освіти у кінці 1950-х рр. ХХ ст. показали широкій педагогічній громадськості, керівництву народною освітою необхідність чіткої та продуманої організації цієї діяльності.

Складність нового етапу вдосконалення змісту шкільної освіти та відсутність єдиної загально-

державної структури, що могла б координувати вирішення програмно-методичних та концептуальних питань за умов уніфікації та стандартизації шкільної освіти, зумовили створення у 1964 р. Державної комісії з розробки змісту загальної середньої освіти [1]. Суттєвим підсумком діяльності Комісії з розробки змісту освіти (1964–1966 рр.) стало твердження, що всебічність розвитку учнів не виключає поглибленого вивчення окремого навчального предмету й орієнтації у виборі професії з тієї чи іншої галузі техніки чи мистецтва. Для того, щоб дати пересічному випускнику рівень знань, відповідний досягненням науки та техніки, необхідно було, на думку О. Маркушевича, розрізнити обсяг знань, що необхідний спеціалісту, і обсяг та характер знань, потрібний кожній людині, незалежно від професії.

Наявність у змісті загальної середньої освіти знань, умінь та навичок, обов'язкових для засвоєння кожним учнем, ідей та фактів, що не стали ще класичними знаннями, забезпечує сучасність освіти. Засвоєння обов'язкового змісту загальної середньої освіти має бути достатньою основою розвитку пізнавальних можливостей дитини [2].

Ці ідеї, сприйняті педагогічною громадськістю, сприяли привнесенню до навчальних планів елементів варіативності. У той період, коли номенклатура навчальних предметів та час на їх вивчення залишались практично незмінними з 1966 р. і до реформи 1984 р., факультативи створювали умови для певної диференціації та індивідуалізації навчання. З'явилась можливість зробити курс середньої школи більш загальнодоступним, вилучивши з обов'язкового для всіх обсягу знань питання, розділи навчальних предметів, вивчення яких потрібне лише частині учнів.

З метою реалізації принципу диференціації змісту освіти постановою Ради Міністрів УРСР «Про організацію факультативних занять учнів 7–10-х класів загальноосвітніх шкіл УРСР у 1967/1968 н.р.» з 1 вересня 1967 р. до навчального плану були введені заняття за вибором. У постанові наголошувалось, що заняття за вибором мають стати однією з гнучких форм повного відображення у шкільній освіті сучасних досягнень науки, техніки та культури, врахування місцевих особливостей кожного навчального закладу, коли доповнення та зміни вносяться у зміст освіти без змін навчального плану, програм і підручників основного курсу середньої школи [3].

У новому типовому навчальному плані, підготовленому та затвердженому Міністерством освіти СРСР у 1966 р., учням пропонувались додаткові заняття з одного навчального предмету за їх вибором (за індивідуальним планом та індивідуальними завданнями), що сприяли поглибленню знань з фізико-математичних, природничих і гуманітарних наук.

Вперше факультативні заняття з'явилися у навчальних планах загальноосвітньої політехнічної школи у кінці 1950-х роках. Однак у підходах до організації занять за вибором кінця 50-х та середини

60-х рр. XX ст. прослідковуються суттєві відмінності. Необхідно зазначити, що факультативні заняття в кінці 50-х – на початку 60-х рр. XX ст. рекомендовано було організовувати лише з електротехніки, токарської та фрезерної справи, будови автомобіля, садівництва, домоводства, рукоділля й інших прикладних дисциплін, предметів естетичного циклу.

У 8–10-х класах на факультативи приділялося по 2 год на тиждень (або 204 год на рік). Години, відведені для факультативних занять, можна було використовувати для проведення гурткової роботи. У пояснювальній записці до навчальних планів, затверджених Міністерством освіти УРСР, йшлося про те, що у навчальних закладах, де не проводилось виробниче навчання з автосправи, «необхідно організувати міжкласні гуртки з вивчення автомашини в 9–11-х класах за рахунок годин на факультативні заняття. 122 години гурткової роботи має відводитись на теорію» [4].

Метою факультативів другої половини 60-х рр. XX ст. було поглиблене вивчення основ фізико-математичних, природничих і гуманітарних наук, а також розвиток різнобічних інтересів і здібностей учнів, починаючи з 7-го класу. Передбачалося навчання учнів автосправі, столярній справі, роботі на тракторах, комбайнах тощо. Різнопрофільні факультативи, які поступово почали вводити з 1964/1965 н.р., задовольняли індивідуальні інтереси та нахили учнів; об'єднували не лише представників різних класів, але й дітей різного віку зі спільними інтересами; забезпечували розвиток більш здібних учнів; враховували сучасні досягнення науки, техніки та культури, специфічні місцеві економічні, соціальні та національні особливості [5]. Факультативи стали важливим досягненням школи середини 1960-х рр., що й нині зберігає своє значення.

На факультативних заняттях проходили попередню перевірку основні ідеї та провідні тенденції розвитку навчальних програм, структури навчальних предметів. У результаті аналізу тенденцій розвитку факультативів у радянській та зарубіжній школі, об'єктивної оцінки практики та перспектив, визначення місця та значення факультативних занять у справі подальшого вдосконалення шкільної освіти вченими було визначено п'ять проблем, без успішного вирішення яких неможливий розвиток диференціації навчання:

- теоретичне узагальнення та систематизація досвіду створення і проведення факультативних занять, накопиченого за два десятиліття (початок 60-х – початок 80-х рр. XX ст.);
- визначення теоретичних принципів відбору й організації факультативних занять;
- пошук нових структурних форм факультативних занять;
- здійснення диференціації навчання в старшій ланці середньої школи шляхом розширення факультативів, органічно пов'язаних з профілюючим загальноосвітнім курсом;

– проблема шкільного посібника для факультативних занять, що інтегрує позитивне вирішення чотирьох попередніх проблем.

У 1967 р. при Інституті загальної середньої освіти (АПН РРФСР) було створено Наукову раду з проблеми поглибленого вивчення окремих навчальних предметів за вибором учнів. Діяльність Ради отримала значний громадський резонанс. Цьому сприяла проведена у травні 1968 р. у Москві Всесоюзна науково-практична конференція з проблем факультативних занять і спеціальних класів. У 70-х рр. ХХ ст. подібні конференції проводились регулярно в різних містах СРСР за участю представників усіх республік. У ці роки систематизувався та теоретично узагальнювався досвід проведення різнопрофільних факультативів у практиці загальноосвітньої школи, напрацьовувались теоретичні засади побудови варіативних навчальних планів.

Про активну діяльність щодо організації в школах республіки поглибленого вивчення окремих предметів свідчать наради активу працівників освіти УРСР. На одній з таких нарад у березні 1967 р. зазначалось про школи з поглибленим вивченням у 9–10-х класах математики, обчислювальної техніки, фізики і радіоелектроніки, хімії і хімічної технології, біології і агробіології, гуманітарних предметів [6].

У навчальному плані 1967/1968 н.р. вперше було зроблено спробу поєднати принципи єдності школи та розвитку індивідуальних нахилів і здібностей учнів. Уперше у загальноосвітніх школах УРСР запроваджувались факультативні заняття у 7–10-х класах. Поділ навчального матеріалу на основний, обов'язковий для усіх учнів, та додатковий, розрахований на окремих учнів, створював, на нашу думку, сприятливі умови для підвищення ефективності навчального процесу, не допускаючи перевантаження учнів обов'язковими заняттями, і стимулював розвиток їхніх пізнавальних та професійних інтересів. Факультативи сприяли також і стабілізації основного змісту освіти. Адже на них не лише апробувались нові теми, розділи шкільних курсів та методики їх викладання, а й перевірялась навчально-педагогічна та науково-практична доцільність введення нових навчальних предметів (проходили перевірку «Основи геології», «Кібернетика», «Основи логіки», «Фізіологія людини та тварин» та ін.) [7].

Факультативні заняття виконували функцію професійної орієнтації учнів. Особливо яскраво це проявилось у введенні таких спеціальних факультативних курсів, як «Обчислювальна математика», «Методи оптимізації», «Програмування», «Основи хімічного аналізу», «Хімія в промисловості», «Хімія в сільському господарстві» тощо. Математичні факультативи на хорошому науковому та прикладному рівнях знайомили учнів з численними методами й особливостями діяльності, пов'язаної з використанням ЕОМ, формували в учнів сучасний прикладний математичний апарат, який у подальшому вони могли використовувати у практичній діяльності.

Вже у 1969–1970 рр. Міністерством освіти СРСР було затверджено 71 програму факультативних занять, що діяли в усіх союзних республіках. Окрім того, майже 100 програм було схвалено республіканськими міністерствами. Згідно зі звітами Міністерства освіти УРСР, факультативи за короткий термін поширилися по всій території республіки. Так, у 1968/1969 н.р. факультативними заняттями у Дніпропетровській області було охоплено 7 200 учнів, а в наступному навчальному році – 37 400. В Одеській області, відповідно, 10 473 і 29 207 учнів. Подібне становище було і в інших областях України. Одночасно начальник програмно-методичного управління міністерства освіти О. Сивець відмітив дещо однобічний розвиток факультативів у республіці. Так, значно переважали факультативи з хімії, математики, фізики і були відсутні заняття з предметів гуманітарного циклу та трудового навчання (з вивчення автомобіля, трактора, механізації сільськогосподарського виробництва, електротехніки тощо) [7]. Не всі факультативи мали навчально-методичне забезпечення; часто години, відведені для занять за вибором учнів, витрачалися вчителями для додаткових занять з основних предметів та підготовки до екзаменів; невідповідність учителів до проведення більшості факультативів тощо.

У 1969 р. вийшла постанова Ради Міністрів СРСР «Про організацію навчання учнів сільських середніх шкіл роботі на тракторах, комбайнах та інших сільськогосподарських машинах». Згідно з цією постановою, учні сільських шкіл мали вивчати сільськогосподарську техніку за рахунок годин на трудове навчання у 9–10-х класах, факультативних занять та літньої виробничої практики.

Таким чином, значна частина учнів позбавлялась можливості розвивати свої здібності та задовольняти інтереси з поглибленого вивчення основ наук. У сільських школах зводилась нанівещь ідея часткової диференціації.

У 1970 р. вийшла постанова Ради Міністрів СРСР «Про заходи з подальшого розширення підготовки кадрів механізаторів для сільського господарства», що передбачала оволодіння учнями сільських шкіл навичок роботи на тракторах, комбайнах, агротехніці та догляду за тваринами за рахунок як годин на трудове навчання у 9–10-х класах, факультативних занять, літньої виробничої практики, так і додатково введених до навчального плану 20 год на індивідуальне навчання учнів роботі на вантажних автомобілях і тракторах. Це спричиняло серйозне перевантаження учнів, особливо сільських шкіл з українською мовою викладання, що й так мали значно більше навантаження порівняно з учнями російських шкіл.

Факультативи стали одним з основних видів занять у межах варіативної складової навчального плану досліджуваного періоду, а їх зміст має важливе значення для розуміння особливостей розбудови змісту загальної середньої освіти кінця 60-х – 70-х рр. ХХ століття. Зміст факультативних занять суттєво відрізнявся від занять з відповідних навчальних предметів, насамперед

завдяки істотно більшій кількості дослідницьких і творчих завдань, більшому вмісту теоретичного матеріалу. Факультативи, завдяки їх меншій запрограмованості, більш гнучко і повно відображали новіші досягнення науки і техніки, містили теми, що не були відображені у змісті навчальних дисциплін. Програми факультативів, на відміну від програм з обов'язкових навчальних предметів, були видані як орієнтовні, що давало право учителям вносити в них зміни.

Таким чином, важливим аспектом реформування змісту загальної середньої освіти у 1966–1984 рр. було введення варіативної складової до навчальних планів, розширення мережі шкіл і класів з поглибленим вивченням окремих предметів (здебільшого природничо-математичного спрямування та з викладанням певних предметів іноземною мовою), запровадження факультативних занять, занять за вибором (за індивідуальним планом та індивідуальними завданнями), що сприяли поглибленню знань з фізико-математичних, природничих і гуманітарних наук. Розширення меж єдиного навчального плану створювало умови для диференціації та індивідуалізації навчального процесу, апробації нових навчальних курсів тощо.

Подальшого дослідження потребує навчально-методичне забезпечення факультативних курсів, форми та методи навчання на факультативних заняттях 60-х – 70-х рр. ХХ століття.

Використані літературні джерела

1. Заседание Комиссии по определению содержания образования от 10 января 1965 г. Научный архив АПН СССР. Ф.25, оп.1-а, ед. хр. 249. – л. 2-3; ед.хр. 1173.

2. Маркушевич А. И. О соотношении науки и учебного предмета [Текст] / А. И. Маркушевич // Советская педагогика. – 1965. – № 7. – С. 20–27.

3. Про організацію факультативних занять учнів 7–10 класів загальноосвітніх шкіл УРСР у 1967/68 навчальному році. Постанова ЦК КП України та Ради Міністрів УРСР [Текст] // Радянська школа. – 1966. – № 8. – С. 20–22.

4. Навчальні плани восьмирічних і середніх шкіл, розроблені та затверджені Міністерством освіти УРСР на 1964/65 н.р. – Ф.166. – Спр.4605. – 132 арк. – Арк. 12.

5. Арсеньев А. М. Основные направления совершенствования содержания общего среднего образования (о проектах нового учебного плана и программ [Текст] / А. М. Арсеньев // Советская педагогика. – 1967. – № 6. – С. 28–38.

6. Стенограма республіканської наради активу працівників народної освіти УРСР (28-29 березня 1967 р.). – Ф.166. – Оп. 15. – Один. збереження 5387. – Спр. 10. – 34. – арк. 22.

7. Сивець О. Г. Чергові завдання в запровадженні нових навчальних планів та програм [Текст] / О. Г. Сивець // Радянська школа. – 1969. – № 3. – С. 42–49.

